

НОВИ НУМИЗМАТИЧНИ ДАННИ ЗА СТРАТИГРАФИЯТА НА КРЕПОСТТА ТРАПЕЗИЦА

Мария ДОЛМОВА-ЛУКАНОВСКА (Велико Търново)
Христо ХАРИТОНОВ (Велико Търново)

Изследователският интерес към крепостта Трапезица във Велико Търново през последните години определено е повишен. Работи се на няколко археологически обекта. Сред тях е районът на югоизточната порта и южната крепостна стена. Архитектурният облик и находките основателно предопределиха наименованието му „Болярски квартал“. Той беше веднъж изследван на интердисциплинарна основа¹. Интерпретира се и в единственото за сега по цялостно обобщено изследване на крепостта Трапезица². Независимо от това, изследователската характеристика на фортификацията и жилищния комплекс при югоизточната порта и южната крепостна стена, както вече го назовахме Болярски квартал, се нуждае от допълване и по-нататъшно изясняване. Редом с тази задача са разчетените сведения от изследователския материал за духовния бит на заселниците на крепостта Трапезица, който не би могъл да бъде по-различен от този в другите селищни райони на столичния град. Названите две основни задачи формират именно целта на настоящото изследване, което се вписва изцяло в тематиката на X юбилеен международен симпозиум.

Аргументацията идва откъм още две позиции. Едната, че като цяло са добити нови, неизвестни и при това множество археологически материали, както и появата на нова стратиграфска информация. Втората позиция е във факта, че ако при първото изследване на стратиграфията на основата на нумизматичните данни са използвани сведенията на 241

---

¹ Харитонов, Х., М. Долмова-Лукановска. Стратиграфия на крепостта Трапезица. (По нумизматични данни). — В: Традиции и приемственост в България и на Балканите през средните векове. Юбилеен сборник, посветен на проф. д.и.н. Йордан Андреев, Велико Търново, 2003, 257–261.

² Долмова-Лукановска, М. Трапезица в светлината на археологическите разкопки, Велико Търново, 2008, 192 с.

монети, то сега са повече. Те именно са нашият изследователски обект. Съпоставени с предишната група монети и всички останали археологически материали, както и формирането на общия изследователски нумизматичен фонд, очаквано е, да се формират нови изводи и оценки; да се потвърди, уплътни и нюансира досегашната характеристика на стратиграфията на Трапезица в нейния най-представителен район — Болярския квартал.

При редовните археологически разкопки в сезона на 2007, 2008 и 2009 г., са открити общо 313 монети. Причисляват се към квалификационната група на единичните находки. В тази група са монетите и от предишния фонд, открити в периода 1992—1997 г. Всички те репродуцират характера на стоково-паричните отношения в града Трапезица. Били са в нормален за времето си паричен интензитет. Не са натрупвани в съкровищен вид с каквато и да е характеристика, според досегашните сведения. Налице е нормален ритъм на обществените отношения. Не е имало извънредни или бедствени ситуации които да предизвикат трезориране, както се прави в такива случаи. Животът в крепостта е течал съобразно общата му тенденция в столицата Търново: нормално, ритмично, с успокоението за сигурната защита която дава фортификационната система, но и военната организация на сигурността на населението.

Общественият живот е преминавал именно при цитираната условност, както говори факта за местонамирането на монетите. Основно те са открити в сгради, на улицата, в стражницата, около двете църкви в проучвания район, та дори в случайна локализация. Както в предишното изследване, така и сега може да се заключи, но и да се препотвърдят сведенията, че местонамирането на монетните находки очертава една пъстрота и разчлененост на паричната територия. Буквално, монетите са навсякъде. А това е така, когато има активен баланс на дребните, ежедневни стоково-парични отношения действащи сред населението на крепостта Трапезица.

С новите нумизматични данни се натъкваме на нещо ново. То е в потвърждение и развитие на на току-що направения извод. Откриват се монети, въввлечени във вторична функция. Първото и най-съществено въвеждане на монети във вторична функция е употребата им за Харонов обол. Монетите с инвентарен № 93, 96, 120 и 169 са открити в некропола край едната от църквите, църква № 12. Те не са класическият, познатият ни по обичайното правило Харонов обол, т.е. монетата поставена в устата под езика, в шепата, до нозете, но все близо и в допир с тялото. Тези са намерени в гробния насип. Елемент са в погребалния обичай. Разполагането им в насипа не е случайно явление. Факт е, че обслужват погребалния обичай, но какъв точно елемент от него и кой от тях е, остава

проблем за бъдещо изясняване, по-скоро утвърждаване, тъй като на този етап има изследователска теза. Но при всички обстоятелства, тези монети са вложени от участниците в погребението, а не от роднините на починалия³. Те са го сторвали при подготовката за последния му земен път. Тогава са му слагали Хароновия обол на утвърденото или познатото в местната традиция място⁴.

Какво е тогава смисловото значение на монетите в гробната яма, каква функция им е възложена? Те са израз на онази същата представа за която споменава Дим. Маринов — за „нередовните души“, т.е. за погребаните при които не е спазен определен погребален обичай, самоубийци и прочее. Именно поради опасността мъртвецът да се превърне в демонично същество (вампер), се е извършвало действието с монетата. Дори и когато няма предпоставки, утвърждавани от обичая, когато не е съществувал факт, само заради предохранителността и възможността да се случи, макар и случайно, едно такова преобразуване на душата, тогава пак се изпълнявал обичаят с хвърлянето на монети в гробната яма. Обичайното действие имало определено точно такава превенция. Предпазно действие е осъществявала монетата. Инак няма как да се обясни наличието на монетата в гробния насип и то при консервативната строгост на погребалния обичай. Има и други обяснения за наличието на монети в гробния насип, но те са с малко по-отдалечена връзка с описвания случай и за да избегнем натоварването на съдържанието, няма да се спираме обстоятелствено на него.

Една друга монета, с инвентарен № 104, латинска имитация от тип А, е пробита.

Явно свидетелство, че е била включена в монетен накит или е представлявала самостоятелен накит. Към всичко това се прибавя фактът, че е намерена на улицата, т.е. била е загубена; нещо нормално и естествено. Не е изненада за българската народна художествено-приложна традиция монетите да се използват за накит. Дори към чуждестранните, от какъвто вид е тази, се е проявявал по-конкретен интерес. Примерът е с медна монета на унгарския крал Бела III (1172—1196), която е използвана за самостоятелен накит⁵.

³ Маринов, Д. Избрани съчинения, т. I, София, 1981, с. 331.

⁴ Харитонов, Х. Монетите от вторична употреба в некрополите на църквите „Св. Четиридесет мъченици“ във Велико Търново, „Св. Рожд. Христово“ и „Св. Арх. Михаил и Гавраил“ в Арбанаси през XV—XIX век. — В: Дни на науката, СУБ — клон Велико Търново, Велико Търново, 2000, с. 26.

⁵ Харитонов, Х. Унгарският художествен вкус на една търновка от 1190 г. — В: Юбилеен сборник в чест на проф. Йордан Йорданов, Велико Търново, 2003, 313—315.

Както анонсирахме, новият фонд монети предоставя нови сведения. В случая, употребата на монетите във вторична функция е традиция в духовния свят на столичани от XII—XIV век. Но вторичната функционалност на монетите открива още две страни от тяхната приложимост. Те по-скоро илюстрират състоянието на стоково-паричните отношения на местното население. Едни от монетите са срязани на половина, на две части (инв. № 12, 43 и други). Откриват се срязани на четири части (две латински имитации от неопределен тип). Срязването се е наложило с оглед паричния пазар да се прецизира. Има стоки и услуги, които трябва да се заплатят по-ниско от най-нискостойността монета, а такава липсва. Тогава именно се стигнало до срязването: на две или на четири части. Би могло да се допусне, че монетната маса е недостатъчна, за да отговори на потреблението и тогава с отрязаната част се е означавала условно номиналната стойност на редовната монета. Едновременно с това, по този начин се е увеличавала паричната маса⁶. Коя от двете причини е била прилагана от населението на Трапезица предстои да се уточни. Но най-вероятно двете причини да са действували комплексно.

Вторият вид вторична функция с икономическа характеристика е орязването периферията на монетите (инв. № 14, 22, 41, 78, 86, 94, 96, 98, 207, 224, 281, 284, 285, 290, 295 и други). Прави се с оглед потребителят, без значение кой е той, да се сдобие с монетен метал. Преработен, отсечен във вид на монети, той отново влизал в парично обръщение. В този случай именно недостигът на парична маса наложил орязването на редовните монети за метал. Не е процес на юстировка, позната операция в монетосеченето, а именно икономическа подбуда. С готовия метал се снижавала себестойността на продукцията. От друга страна, той носел всички характеристики от пробата на редовните монети и не будел колебание от всякакво естество в разплащащите се страни. Това орязване се прави, както на българските монети, така и на византийските и всички останали, бивали на паричния пазар в Трапезица.

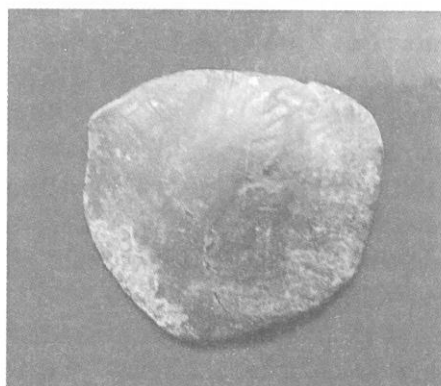
Тук разглежданият монетен фонд обхваща плътно периода на XII до началото на XV век. Това е времето на Второто българско царство, когато Търново е столица на България, и живота като цяло рефлексивно се открива в града Трапезица. Сред този монетен фонд има една древногръцка и три римски монети. Съобщаването на тяхната идентификация в случая няма значение за изследването, по-важно е, че те представят античния период. Присъствието им не променя общата датировка. Единичният им характер ги отнася към случайните находки. Има възможност те да са

⁶ Дочев, К. Каталог на българските средновековни монети XIII—XIV век. Типове, варианти, цени, Велико Търново, 2010, с. 20.

предавани в рода като художествени произведения на дребната метало-пластика, така както е станало с центенионалия на Констанс (337—350) от предишния фонд (инв. № 149), който е пробит и е служел за накит или елемент от него⁷.

Все в този аспект може да се разглежда друга от монетите — полският трояк на Сигизмунд III (1587—1632). При факта, че животът в крепостта Трапезица продължава и след османското завоевание, не е изненадващ факт от присъствието на тази монета в находищния комплекс.

По своята принадлежност монетите, открити при археологически разкопки през 2007—2009 г., се разпределят както следва: Византия — 32; имитации на византийски монети — латински и български, общо 108; Никейска империя — 2; България — 161; Сърбия — 1; Златна орда — 2; Османска империя — 2; както и споменатите вече на Древна Гърция, Римска империя и Полша. Съотношението между отделните групи по принадлежност е адекватно на циркулационната маса на столичния паричен пазар⁸. Това сходство на паричната маса препотвърждава извода, че крепостта Трапезица се е изграждала и развивала с темповете и периодите на останалите столични райони. Изводът касае в частност и археологически проучвания район — Болярския квартал на Трапезица и нейната южна крепостна стена. Строителната дейност в тях е активирана през XIII век. Такова е наблюдението за района и цялата столица. В нашия район има още едно потвърждение: относително големия брой латински и български имитации на византийски монети (Обр. 1 а, б). Те са в най-

Обр. 1а, б Латинска имитация

⁷ Харитонов, Х., М. Долмова-Лукановска. Цит. съч., с. 258.

⁸ Дочев, К. Монети и парично обръщение в Търново XII—XIV век, Велико Търново, 11—39, 174—190.

общите граници на 1204—1261 г. Големият брой находки свидетелствуват за активни стоково-парични отношения, а те се осъществяват където има голяма и активна маса от население. Каква е тази маса в социален аспект, лесно е да се досетим като имаме предвид и историческите сведения за засилената строителна и благоустройствена дейност най-вече при управлението на цар Иван Асен II (1218—1241). От позицията на монетните находки се формира демографската картина: голям брой строители и допълнителна група обслужващи ги. И още сведения от монетите. Всички са медни или билонови. Все монети които регистрират ежедневни и дребни плащания, т.е. една жизнена среда. На целия монетен фон се откроява една единствена позлатена монета. Тя е с иконографията на византийските монети от XII век, по-точно тези на Алексий III Ангел (1195—1203), но такъв тип монета не е известна от неговото или което и да е друго византийско монетосечене. Фактът предопредели да си изработим конкретна изследователска теза за принадлежността на монетата, но считаме за основателно да я споделим в изследване направено специално за случая.

Крепостното и жилищното строителство на Трапезица вървяло едновременно. Синхронизацията довела до архитектурното съобразяване на жилищното с фортификационното строителство. Фактът, че жилищни сгради се откриват на 30 до 50 сантиметра от крепостната стена, потвърждават извода за синхронното строителство⁹. Откриването на монети в тях, в паралелна датировка с останалите, от други райони на проучвания Болярски квартал, потвърждават извода. Те се свързват без колебание с времето на изграждането на крепостната стена. В илюстративен план могат да се посочат монетите с инв. № 7, 16, 24, 26, 32, 41, 43, 44, 48, 52, 110, 212 и други.

В количествено отношение най-голяма група съставляват българските монети: на владетелите от Константин Асен (1257—1277) до Иван Шишман (1371—1393) и Иван Срацимир (1356—1396). Следват български имитации на византийски монети (1204—1261); имитации на български монети от края на XIV и началото на XV век, колкото и малко да са те. Находките от български монети отразяват танденциите в развитието на паричния пазар — нарастването на техните количества и изместването на византийските монети и техните латински имитации. С увеличаването на тиражите се увеличават пропорционално единичните находки. Конкретен е примера с най-богатото в номинално и типово отношение бъл-

---

⁹ Долмова-Лукановска, М. За укрепителната система на крепостта „Трапезица“. — Археология, № 3, 1995, с. 40.

гарско монетосечене, това на цар Иван Александър (1331—1371), (Обр. 2 а, б). Открити са повече от 37 монети срещу 19 на цар Иван Шишман (Обр. 3 а, б) или едната на цар Мицо Асен (1256—1257), (Обр. 4 а, б). Същата картина приесъздават византийските монети. От Андроник II с Михаил (1295—1320) са открити 17 монети срещу 1 на Йоан V с Ана

Обр. 2а, б България, Иван Александър (1331—1371)

Обр. 3а, б България, Иван Шишман (1371—1393)

Обр. 4а, б България, Мицо Асен (1256—1257)

Обр. 5а, б Византия, Андроник II (1282—1320)

Савойска (1351—1354) или 2 на Андроник I (1183—1185). Налице е своеобразно отражение на политическата ситуация в България от времето на Андроник II, характеризираща се с отслабналата сила на централното българско управление и дори появата на татарин на търновския престол — Чака (1299 г.). Несигурността се компенсирала в по-сигурното парично вложение — византийската валута, в случая монетите на Андроник II (Обр. 5 а, б). Ситуацията продължила и след възцаряването на Теодор Светослав (1300—1321). Опозиционната търновска аристокрация потърсила защита на интересите си от византийския император Андроник II (1282—1320)¹⁰. Отзовал се. Последвали нескончаеми двустранни военни походи, войни и разорения, съответно в България и във Византия. Несъмнено при едни такива постоянни контакти, макар враждебни и с привкус на военни битки, стоката си търсела сигурния еквивалент — парите (монетите). Така, че наситеността на паричния пазар откъм монети на Андроник II се обяснява, става разбираема.

Но да се върнем към главният въпрос който ни занимава — данните на монетните находки за стратиграфията на крепостта Трапезица. Тях ги има и те позволяват обобщения извод. От една страна монетите потвърждават сведенията от другите находки на културния пласт от XII—XIV век. Подкрепят наблюденията и историческите сведения за изграждането, по-скоро за развитието на крепостната система през 20-те и 30-те години на XIII век, заедно с нея и жилищното строителство. Налице е постоянно движение на населението в крепостта: заселвания, демографски

¹⁰ Андреев, Й., М. Лалков. Българските ханове и царе, Велико Търново, 1996, 247—248.

растеж, временно пребиваващи и прочее, както е при всеки жив селищен организъм. Крепостната стена давала приют на все повече хора, а и самите те търсели сигурността. Това пък наложило жилищното строителство в крепостта да продължи без прекъсване до края на XIV век. Така, че с въвличането на новосформирания монетен фонд от археологическите разкопки през 2007, 2008 и 2009 г., позволява да се потвърдят досегашните изводи, направени по нумизматични данни¹¹ и археологическите резултати¹². Едновременно с това, стратиграфската характеристика не само се уплътнява, но и се нюансира. Най-общо казано, към историята на крепостта Трапезица е прибавена още една, нова страница с което тя се обогатява и става по-съдържателна.

---

¹¹ Харитонов, Х., М. Долмова-Лукановска, Цит. съч., с. 260.

¹² Долмова-Лукановска, М. Непубликувани данни. Археологически разкопки 2009 г.